

AZ ÉN SZÍVEM SZÉP ÉNEKÖT GONDOL* NÉGY ZSOLTÁR NYOMÁBAN

FEKETE CSABA

Több rétegre bomlik mindegyik graduálunk zsoltárainak tömbje, eltérő elvű fordításokra. Ez így van kezdetől fogva, Huszár Gál graduáljában is (Komjáti, 1574).¹ Másolási, keltezési és egyéb járulékos adatok hiányában alig-alig lehet (vagy egyáltalán nem lehet) kibogoznunk szövegeik hagyományozásának zegzugos összeszövődéseit. Fordítási elvük (inkább gyakorlatuk) szerint ezek a fő csoportjaik:

(1) a Vulgata-ból a liturgia anyanyelvi szükséglete miatt keletkezett korai (eleinte alighanem kapásból rögtönzött, mondjuk így:) szerpapi fordítások;

(2) szabadon parafrazeáló, újszövetségi anakronizmusokkal vegyített (krisztianizáló és hungarizáló) prédikátori alkotások (újraalkotások), és

(3) az ellenkező oldalon tudós prédikátoraink bibliai héberre is figyelő, filológiai-igaz pontos (pontosított) humanista fordításai.

Példa erre a graduáljainkból (illetve nyomtatott forrásokból) a 45, 72, 90, 91. prózazsoltár. Graduáljaink zsoltárkönyve mögött mindig több korábbi forrás lappang. Megtaláljuk mindben a főntebbi rétegeket. Arányaikban és eredetükben a graduálok (közös vonásaik ellenére) sok mindenben eltérnek egymástól. Az énekes szertartás a zsoltárimádságra épül. Ebből vázoljuk e négy hagyományozott szöveg érdekességeit és eredetét. Őseink soká nem csak strófikusan átköltött, hanem a Biblia eredeti zsoltárszövegeit is imádkozták. Tanulságos ezek örvén visszatekintnünk XIX–XX. századi vélekedésekre, mert teológiai és felekezeti felfogások keresztezték a tudományosságot. Graduáljaink és szertartásunk teljes elfeledését majd lassú felfedezését ilyenek övezték. Érdemes áttekintnünk azokat a törésvonalakat, amelyek nem tűntek el napjainkra sem, és amelyek mentén elhelyezkedtek az eltérő, gyakran szembenálló fordítási és értelmezési elvek a gyakorlatban és szertartásban.

Műfaj, keltezés, felekezet

Római katolikus XVI. századi karkönyvként tárgyalta Toldy Ferenc, kora legnagyobb irodalomtudományi tekintélye, a Csáti, Patay és Batthyány graduált, nem csupán a még szélteben kódexnek titulált Batthyány graduált.² Teljes tartalmukat a

* Készült 2012-ben az OTKA K 69093 pályázat támogatásával, előzményével együtt, amely megjelent AP XII (2012/1–4), 90–117. Előtanulmány mindkettő összefoglaló kötetemhez (Fekete 2012), amelybe — példákön kívül — csupán egyes újraírt részletek kerültek bele eltérő szempontok és terjedelmi kötöttség következtében.

¹ RMNy 353. — Hasonmás kiadása H. Hubert Gabriella tanulmányával, Bp., 1986. (BHA XIII.)

² A részletes kutatástörténetet ld. Ferenczi 1997. 5–9. Magyar kódexeink sorában utolsónak, 40. sorzámmal ezt írja Toldy Ferenc: „A Batthyányi-codex, ívr. 226 lev., Papiros nagy rideg újbarát írás, közepén és végén csonka, tartalma és alakja szerint valóságos karkönyv (chorale), hangjegyekkel; íratási kora a XVI. század folyta.” Toldy 1862. 2. köt. 99. Hymnarium névvel illetve két himnuszt idéz belőle uo. 196. 198. Uő a XVI. századi költészetbe illesztve tárgyalja Heltai Gáspár, Székely István, Huszár Gál

római katolikus egyházi énekköltészetbe sorolta. Látva sivár liturgiátlanságunkat és a kihunytt hevet, senki nem hitte volna akkor, hogy valaha olyannyira mást neveztek reformátusnak, mint azt, ami a XIX. századi reformátusoknál a templomban énekszóval meg racionalista papjaik ajkáról elhangzott.

Református volt hajdan az énekes szertartás. Rámondják manapság mégis, hogy nem református. Mi mást tódíthatnának, ha gyakorlatban és elméletben ennél többet alig tanítottak teológiáink az utóbbi két évszázadban? Ha hallottak a hírmondónak megmaradt graduálokról, ezekből kollégiumaink könyvtárának ajándékozták vagy eladták állami gyűjteményeknek az 1700-as évek második fele és 1800-as évek vége között a pusztulástól megmenekült köteteket,³ nem tudták, mire valók, semmi jártasságuk nem lévén a régi és énekes liturgiában. Valaha — Újfalvi Imre után még legalább egy vagy másfél évszázadon át — csak elesett és üldözött eklézsiák voltak azok, melyek *az graduállal nem élhettek*.⁴ Többek között Révész Imre mutatott rá,⁵ hogy igencsak más Melius Juhász Péter reformátussága, és a két evangélium szerint reformált felekezet hite és istentisztelete, mint a XIX/XX. század fordulóján szokványos, nem ritkán önelégült és belmisszióval szabdalt romantikus kálvinizmusé.

Volt egy értelmezési vízvázlat. 1869-ben, csupán két esztendővel Toldy főnnebb idézett munkájának javított kiadása után, megjelent Bartalus István (1821–1899) könyve:⁶ *A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és a XVII. században*. Ő felismerte a középkori magyar liturgikus örökség református átvételét (református tanárként). Nem mindenütt birkózott meg sikerrel ő sem a zenei olvasat és értelmezés kezdeti nehézségeivel, miközben az Öreg graduált tanulmányozta. A Pázmány korában megszakadt hazai liturgikus örökségre akkor még keveset és kevesen gondoltak, és akik igen, azok sem úgy, hogy református istentisztelet keretei között folytatódott a régi úzus, szerényebben, amíg aztán elhanyagolása és a megváltozott nézetű papság huzamos tiltása–irtása végleg el nem pusztította. Jóllehet a hazai protestánsokat megóvta a reformáció századában a széthullástól, az ellenreformáció ko-

munkáit is; közben a karkönyveket. De ezeket nem protestánsnak tekinti. „Mennyiben míveltetett az egyházi ének a katolikusok által e században, meg nem tudom mondani. Ismerek ugyan három katolikus karkönyvet, kéziratban, úgymint a Batthyányi-félet a gyulafehérvári, s két mást a sárospataki könyvtárban, melyek kétségkívül ez időszakból valók,* de szövegök részben kétségkívül nagy régiségre, tehát a megelőző időszakra mutat, s bajjal állítható: járult-e hozzá e században valami egészen új, s kitől, s mikor...” Jegyzetben hozzáfűzi: „A Batthyányi-is, mely régibbnek tartott volt, s melynek e helye: »Hogy a mi nyomorult országunkat a pogány kéztől megszabadítsd« mutatja, miszerint az 1541 után iratott”. Toldy 1867. 179–180. — Vö. még AP XII (2012/1–4), 90–117., és bővebb kutatástörténeti fejezetemet, Fekete 2012.

³ Például az Öreg graduált, amelyet Gyöngyösön használtak, a XIX. század végén adta el a megfogyatkozott gyülekezet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának.

⁴ RMNy 886. Hasonmás kiadása Ács Pál tanulmányával Bp. [2004.] (BHA XXXVIII.)

⁵ Révész 1938. 226–227. Kiváló egyháztörténészünk itt a fiatalon elhunyt Szathmáry József tanár tanulmányát veszi alapul — A református templomi énekeskönyv története. *Protestáns Szemle* 4(1892). 324–347, 446–488. Szathmáry József (1868–1898) elsőnek írta le Huszár Gál graduáljának elemzett tartalmát és az úrvacsorás szertartást, bár nem teljesen, és nem liutrgusként, hanem irodalmárként. Ld. még Révész 1944. Különösen 145–161, 263–277, 291–297, 360–366.

⁶ A református zenetanár a magyar zenetörténeti kutatás egyik megalapozója. Hi-vatkozott munkájának székfoglaló értekezés az előzménye; és noha például hét kötetes népdalkiadásának is számos fogyatékos-sága van, úttörő munkássága így is rendkívül jelentős.

rában meg a rohamos elenyészéstől (az iskolák kiterjedt hálózatával együtt) a középkorvégi egyházszervezet kereteinek és szertartásainak átmentése, a hazai liturgikus örökség befogadása. Intő példa, hogy ezek hiányában a szintén igen nagy múltú lengyel protestantizmus napjainkra jelentéktelenné zsugorodott.

Bartalusnak nem volt párja. Azonban Somogyország peremvidékén az Ormánság egyik zsákfalucskájának parókiáján Sósvertikén (Sellyei járás) a negyvenes éveiben járó református pap elkezdte, utána Gyüdön (azóta Siklós bekebelezte Máriagyüdöt) tovább folytatta elfeledett énekeskönyveink vizsgálatát. Jó Kálmán Farkas (1838–1906) volt a magyar református himnológia atyja; de ő soha nem jutott el addig — liturgikus felfogását tekintve —, mint Bartalus, akinek vitatta is felfogását. Hírét-nevét Kálmán a közvélekedést felháborító kijelentéseinek is köszönhetette, például az akkor minden későbbi énekeskönyv forrásául felfogott ősgraduált vakmerően lefitymálva úgy minősítette, hogy semmi más az, mint az Öreg graduál (1636) csekély értékű másolata.⁷

Szintén erről a vidékről, Csurgóról (az első somogyi iskola helységéből) települt Pestre ma is használt énekeskönyvünk szerkesztője Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988). Ő, illetve a zenetudományi kutatás 1960 táján ismét fölvetette a fél évszázaddal azelőtt elejtett fonalat. Eldölt Volf György szövegkiadásával a XIX. század vége előtt, hogy semmiképpen nem katolikus, hanem református a Batthyány graduál, csakhogy a tudós közvélemény is igen lassan módosul, a kevésbé tudós még patópálosabban.⁸ Ma is akad gyülekezeti, lelkészköri (sőt professzori) vélekedés, amelyik valahol a 19. század közepe táján horgonyzott le, Bartalus István és Kálmán Farkas kora előtti szemléletben.

1890-ben Volf György (1843–1897) protestánsnak tekintette a „kódexet”, értelmezésének egyes részleteit tovább vitatták.⁹ Többek között Horváth Cyrill (1865–1941). Ő először hangsúlyozta, amire Huszár Gál és Melius Juhász Péter törekedett (tudósabb társaival), hogy a reformáció *első üszögében* szokásos zsoltárfordításokat (szerpapokét és prédikátorokét) kezdték a Biblia héberje szerint helyesbítgetni. A Batthyány graduál XVI. század közepére keltezését nem vonta senki kétségbe, Horváth Cyrill sem, akinek 1851-ben Toldy ajánlotta *A magyar nemzeti irodalom története* című munkáját. Kivétel maradt Kálmán Farkas tudományosnak aligha elfogadható kijelentése, akinek adatok és kellően kikutatott összefüggésekben szűkölködő de annál magabízóbb érvelése hasonlít az alább idézett Kanyaróéhoz.

1907-ben tudniillik Kanyaró Ferenc (1839–1910) a Batthyány graduált az unitárius énekeskönyvek elődjeként mutatta be, Gyulafehérvárhoz kötve keletkezését.¹⁰

⁷ „...e Codex a Gelei-Rákóczi-féle Öreg-Graduál megjelenési éve, azaz 1636. utáni időből, tehát nem a XVI. századból való, s hogy nem pápista, mutatják a benne foglaltató magyar nyelvű zsoltárok, himnuszok, s az eddigi és ezután bőven következő rituális ceremóniálék...” Kálmán 1883a. 1001. Vö. Kálmán 1883b. 773.

⁸ A 20. században is jónak látták figyelmeztetni a hazai római katolikus papságot, hogy nem katolikus, hanem református a Batthyány graduál. Vö. Előadások 1924.

⁹ Nyár XIV. — Keltezésére ld. AP XII (2012/1–4), 90–117.

¹⁰ Kanyaró 1907. 897–911.

Készültek Kolozsvárott írott unitárius graduálok is 1600-ban,¹¹ meg máskor, de azok mind eltűntek. Szintén maga Kanyaró mutatta ki már korábban, hogy az első (máig első) ismert unitárius énekeskönyvet hibásan tulajdonították Dávid Ferencnek, ez 1605–1607 táján jelent meg, Toroczkai Ötvös Máté (kb. 1570–1616) püspök szerkeszthette.¹² Kereste előzményét. Az akkor még (és a XX. század közepén is) Dávid Ferenc korára keltezett Batthyány graduálban meg is találta. Állításait azonnal cáfolta Kardos Albert (1861–1945)¹³ meg Horváth Cyrill.¹⁴ Horváth ráirányította a figyelmet arra, filológiai vizsgálódás nyomán, hogy van Heltaitól származó zsoltárszöveg is a Batthyány graduálban, amely Luther nyomán (azaz nem héberből) készült.¹⁵ De ő ezt csupán a kéziratos graduál keltezésében hasznosította, azaz hogy következőleg a leírása akkor 1560–1563 között történt. A felekezeti küzdelmekre, szemléletváltásokra egyikük sem utalt, tudniillik hogy az időben már és még Heltai Gáspár is, meg Dávid Ferenc is református volt és háromság-hívő; azaz nem lutheránus, de nem is unitárius.¹⁶

A XX. század elején az sem volt világos (Kanyaró el sem fogadta volna), amit a szakirodalom azóta egyetértve vall, hogy nem szerkesztett Dávid Ferenc — szertartásokat kicsinylő nézete miatt — sem énekeskönyvet sem liturgiát,¹⁷ előlegezte ebben XVII. századi puritánjaink liturgikus közönyét vagy szertartás-ellenességét, akik másrészt munkálták a genfi zsoltárok éneklését, sőt ezt kizárólagosnak óhajtották.

Kanyaró elméletét fokozódó bizonyossággal fogalmazta. Abrugyi György azóta megsemmisült énekeskönyvét¹⁸ tárgyalva kimondta: „Graduálja ennek a könyvnek csak az első íveket tölti be s nem más, mint az első prot. énekgyűjteménynek, a híres Batthyány-kodexnek utánnomása, mely kodexet Heltai és Dávid Ferencz egybeállításából Kolozsvárt adták ki a XVI. százban először, 2–3-szor is; 4-szer 1610, 5-ödször 1630 táján.”¹⁹ Tehát ebből az őskódexből eredt az összes unitárius énekeskönyv. Mesébe illő ama elképzelését, hogy a Heltai Gáspár héberhez kötődő fordítása Dávid Ferenc (vagy valamelyik lelkész-társa) ékezebb átíratában került bele a Batthyány graduálba, egyéb sejtéseivel együtt képtelenségnek mutatta a kutatás.²⁰ Töb-

¹¹ SzT IV. 660. — Több graduálról van szó, később mindegyik megsemmisült, leírásuk sem maradt meg, Stoll bibliográfiájában ezek nem találhatók.

¹² Kanyaró 1895. 324–325. Napjaink bibliográfiai és nyomdai nyilvántartása 1602–1615 közötti időt határozott meg. RMNy 963.

¹³ Kardos 1908. 82–83.

¹⁴ Horváth 1908. 244–245.

¹⁵ RMNy 162. — Vö. Balázs 2009. 57. A hazai szakirodalomban Horváth Cyrill óta (tehát egy évszázada) senki nem végezte el az összehasonlítást.

¹⁶ Szükségtelen itt a kérdések minden részletére kitérnem, azonban utalnom kell a helyzet bonyolultságára. Első ízben Dávid Ferenc valóban az 1566. év elején fogalmazta meg unitárius tételeit. Heltai Gáspár annyira nem értett vele egyet még akkor, hogy tételeit Bezának küldte el, a kézirat így maradt meg. Lásd Kathona 1977. 163–169.

¹⁷ RMKT XVII/4. 529–530.

¹⁸ Stoll 2002. 77.

¹⁹ Kanyaró 1908. 271. — Az unitárius énekeskönyvekben mai napig az olvasható, hogy Dávid Ferenc énekeskönyve 1570 táján jelent meg.

²⁰ „Mikor először egybe hasonlítottam a Heltai-féle zsoltárokat a Batthyányi-kodex zsoltáiraival, meglepett feltűnő hasonlóságuk [...] De a tüzetesebb egybevetés földerítette azt, hogy a kódex zsoltárai készültek a

bek között azért, mert Heltaié nem hebraizáló fordítás, hivatkozása ellenére sem volt eléggé verzátus a bibliai héber nyelvben, a szintén unitárius Borbély István megállapítása szerint németből és latinból dolgozott.²¹ Kanyaró könnyen tévedhetett. Nem sejtette, hogy a Batthyány graduált a Felvidéken írták le az Óvári meg a Ráday graduál társaságában, valószínűleg 1620–1625 táján. Keletkezésének semmi köze nincs Gyulafehérvárhoz²² és Dávid Ferenc hatásához.²³ Azt sem tudhatta, hogy valóban létezett Huszár Gálnak az Újfalvi Imre által 1602-ben említett gyülekezeti énekeskönyve, kisgraduállal együtt, amely 1561 tavaszán Debrecenben látott napvilágot, és valóban benne volt Kálmáncsehi Márton mester zsoltáraiból egy tucatnyi.²⁴

Kanyaró előtt homályos volt, — sokak előtt ma is az, vagy teljességgel ismeretlen — a szertartási és gyülekezeti énekeskönyv összefüggése és ugyanakkor különbözősége; noha ez világos Geleji Katonának az Öreg graduálhoz írt előszavában és a korabeli szertartásban, meg a későbbi istentiszteleti gyakorlatban. Ferenczi Ilona főleg gyakorlati használatra készült, de tudományosan megalapozott kiadásainak egyik érdeme a végleges tisztázás.²⁵ A protestáns graduál nem a *Graduale Romanum* folytatása, hanem hazai evangélikus, református és unitárius könyvműfaj, a kántor, lelkész és liturgikus énekkar használatára; gerincét az énekes könyörgések tételei alkotják, mert a breviariumra támaszkodik első sorban, csupán kis részben választ főistentiszteleti (tropizált) tételeket (Kyrie, Gloria, Sanctus, Agnus). Különösen fontos, már Kálmán Farkas is rádöbrent arra, hogy a régi református istentisztelet a graduálokból ismerhető meg. Tehát a reformáció korabeli református istentiszteleti felépítés, formák, fajták forrása nem az agenda, amely mindezekről hallgat, és nem is a gyülekezeti énekeskönyv (kancionále), az elsődleges forrás a graduál.²⁶

Kanyaró Ferenc érvelésének egyik pontjára ki kell térnünk, illetve később is vissza kell térnünk rá, mert a bibliai utalások avagy lókusok különösen téves félremagyarázása indította vitára és továbbkutatásra Horváth Cyrillt. De ezen túl a zsoltárok lókusainak magyarázói, értelmezési módja az egyik ismérve az antitrinitarizmus dogmatikai nézeteinek. Ezekben az európai keresztyénség teológiai örökségét fokozatosan elvetették a XVI. század második felétől, és ez elkülönítette őket a többi protestáns felekezettől.

Heltaiéből. A nehézkes, helyenként németes, de elég szép stílust egy magyarosabb toll még szebben, még ékesebben átalakította. E tollat nem kötötte meg a Heltait akadályozó héber eredeti: innen ered a fordítás feltűnő szabadossága, mit Volf merészen katolikus kéznek tulajdonított. Ez a javítva átíró és fordító a Heltai körének tehetséges tagja lehetett. Maga Dávid Ferencz, a kör elismer vezére, vagy a fiatalabb tanárok valamelyike, Molnár Gergely vagy Basilius István, a 60-as évek kiváló jelesei.” Kanyaró 1907. 900.

²¹ Borbély 1910. 212. Balázs 2009. 57.

²² Ezt a tévhitet Volf György sem utasította el.

²³ AP XII (2012/1–4), 90–117. — A téves következtetést az is súlyosbítja, hogy a kéziratot, később megsemmisült Bethlen graduált, az Öreg graduál elődjét, valóban Gyulafehérvárott készítette a fejedelem, Keserői Dajka János idején.

²⁴ Vö. RMNy 160; — a leírás még az unicum példány megtalálása előtti véleményeket tükrözi. Hasonmás kiadása Borsa Gedeon tanulmányával, Bp., 1983. (BHA XII.)

²⁵ Ferenczi 1997. 10–11. Ferenczi 2005. 111. Ferenczi 2011. 460–462. Ferenczi Ilona: A 17. századi kéziratok graduálok és az Öreg graduál kapcsolatai. = Református Szemle 104 (2011) 458–464.

²⁶ Karasszon 2000. 129.

Déli ördög

Somogyország egykori nagy szülöttje Kálmáncsehi Márton mester pátriája és zsoldárai révén is érintett a zsoldárok kérdésében. Kanyaró Ferenc — a Batthyány graduál unitárius mivoltát körvonalazván —, belevonja a keletkezésbe őt is, abban a hiszemben, hogy a a kolozsvári hitvita magyarázza a graduál keletkezését. Vitatta valóban Kálmáncsehi nézeteit az ifjú Dávid Ferenc Wittenbergből hazatérte után. Hallgat azonban arról Kanyaró, hogy Dávid az ortodox lutheri álláspontot védelmezte Kálmáncsehi sakramentárius tételei ellenében. De ennek nincs semmiféle köze a graduál keletkezéséhez; egyébként a Kálmáncsehit cáfoló 1556-ban keletkezett irat testületi munka volt, nem kizárólag Dávid Ferencé.²⁷ Sugalmazza Kanyaró mégis, hogy elsorolt utalásai megrajzolják a terjeszkedő unitáriusok éneklésének múltját. A téves XVI. századi keltezésen túl (ezt mindenki elfogadta a Batthyány graduálról) jól összerakott elképzelésének elemei sorra megbicsaklanak. Ismernie kellett Újfalvi 1602-os énekeskönyvét és előszavát, hisz az egyetlen példányt Gyulafehérvárott őrzik,²⁸ ebben tényleg van utalás Kálmáncsehire; aki valóban kiadott graduált is, de ez elveszett; lehetett teljes psalterium–fordítása, azonban egyik sem azonos Huszár Gál kiadványával!²⁹ Kanyaró azt sem tudhatta, hogy viszont maradtak zsoldáraiból Huszár Gál kiadványaiban, és a kéziratok graduálokban is. Ő azonban teljesen mást állított a keletkezésről. „Kálmáncsehi föllépése után szerkesztik minálunk csakhamar azt a máig fennmaradt protestáns szerkönyvet, graduálét, melyet a gyulafehérvári Batthyánaumban őriznek s innen »Batthyányi-kódex« nevet visel”.³⁰ Másként történt.

Kolozsvárról Kálmáncsehi visszatért Debrecenbe tétéleinek vitatása után, ahonnan távoznia kellett négy évvel korábban, mert nézeteit Debrecenben is elutasították, nem csupán Erdélyben; sőt úrvacsorátana miatt valamelyik Ladányban (talán Püspökkladányban) kiközösítették. Meghalt a következő évben (1557).³¹ Az áthallás és beleolvasás ékes példája, ahogy az unitáriusok fejedelmi támogatását is belevonta érvelésébe Kanyaró Ferenc. Ezt az egyik ének³² értelmezésével bizonygatja. Nem utal az ének akkoriban már jól ismert régiségére, amelyből hiányzik mindenféle unitárius eredet. Nem figyel fel a zsoldári eredetre sem. „Hogy mit értenek »minden hívságon«, »délbeli ördögön« (unitáriusoknál *déli* ördög!), megláthatjuk majd mindenik énekben. Remélik a jobb jövőt, de még mindig rettegnek Rómától, a kegyetlen pápai és papi hatalomtól.

Mert az régi ellenségünk || oládkodik mi ellenünk.

Azt akarja tenni velünk, || hogy vele együtt gyötrődjünk... »³³

²⁷ Balázs 2009. 55. Szabadi István újra kiadta a tétélek (1935-ben már közreadott) latin szövegét rövid magyar összegzéssel, *i. m.* 52–74.

²⁸ RMNy 886.

²⁹ Vö. RMNy 70.

³⁰ Kanyaró 1907. 898.

³¹ Szabadi 2009. 29–32.

³² Aranyosrákosi Székely Sándor szerkesztette, az erdélyi unitáriusok 1824-től használták, utolsó kiadása Kanyaró halála után három évvel jelent meg 1913-ban.

³³ Kanyaró 1907. 898–899.

Ez az ének nem más, mint a *Hallgassuk figyelmetesen, Mire Pál apostol intsen* kezdetű nagyböjti himnusz. Magyar változata biztosan 1600 előtti, de nem Dávid Ferenc életében kelt. Nincs benne sem a Huszár Gál graduáljában (1574),³⁴ sem Bornemisza Péter gyülekezeti énekeskönyvében (1582).³⁵ Viszont egészen a XIX. századig énekelték, mert benne volt az összes későbbi református és unitárius graduálban, és nem csupán a XVII–XVIII. századi unitárius, hanem a protestáns gyülekezeti (lőcsei, debreceni, kassai, kolozsvári, váradi) énekeskönyvekben is. Semhol semmi jele annak, hogy Rómával és a klérussal azonosították a Biblia-beli ősi ellenséget. Az erőltetett félreértelmezéssel ellentétben a valós értelmet alább egy másik idézett ének strófája mutatja.

A litania majort is belevonta érvelésébe Kanyaró, meg is nevezte az unitárius fejedelmet. „Hogy a Batthyányi-kódex szoros kapcsolatban állott Erdélyországgal, arra elég fölismerhetően rávilágít a kódex »Litania Majorja«. Ebben az énekszerzők dicső anyaszentegyháza magáé a felséges Istené, s nem az Örökvárosé. A hamis tudomány ki van gyomlálva közülök s az ördögöt (értsd a klerust) a lábuk alatt tartják már... *Fejedelem* oltalmazza őket... Az itt említett »nyomorult ország« a pogány kézből, német háborúból a 60-as években mind inkább kiszabaduló Erdély s a protestánsokat oltalmazó fejedelem János Zsigmond. A fohászzkodás az ország főhelyén, a magyar irodalom akkori székhelyén, a kies Erdély kincses Kolozsvárában keletkezhetett”.³⁶ Czeglédy Sándor rávilágított, hogy a Luther-féle átdolgozott alakban (1529) gyökerezett meg a litania hazánkban, mely még a XIX. század elején is a református gyülekezeti énekeskönyv részét alkotta, azaz éppen nem unitárius hatásra, és nem is feltétlenül Erdélyben keletkezett a magyarítása. A foglyokért való könyörgés nagyon illik a három részre szakadt Magyarország török fennhatósága alatti részére,³⁷ de nem hiányzott külföldi imádságos könyvekből sem, például a Szenci Molnár fordította Bullinger-féle gyűjteményből sem. A török idők és a Habsburgok miatt Magyarországon és Erdélyben a fejedelemért könyörögtek az általánosan használatos imádságokban, nem pedig a német–római császáráért és az idegen nemzetből való királyért. Így fordított jó Szenci Molnár Albert is,³⁸ a református imádságokban ez nyilvánult meg Bethlen korától³⁹ Apafiig. Egyszóval a litánia könyörgéseinek kiragadott részletét semmi módon nem köthetjük az unitárius János Zsigmondhoz, mint ahogyan az elvitatott graduált sem Gyulafehérvárhoz.

A *déli ördög* egyébként sem a magyar énekszerző leleménye. Bibliai eredetű. Ezt Horváth Cyrill azonnal szemére lobbantotta az unitárius szerzőnek, mert „Kanyaró szerint Rómát jelentette; holott az egész a bibliából, mi több, a *katholikus egyház hivatalos fordításából, a Vulgatából került forgalomba* és ma is él és hangzik a

³⁴ RMNy 353.

³⁵ RMNy 513.

³⁶ Kanyaró 1907. 900.

³⁷ Czeglédy 1957. 267. — A litánia keletkezéséhez vö. Földváry 2010.

³⁸ RMNy 1238. Szenci Molnár Albert: Imádságos könyveczke... Heidelberg, 1621. Hasonmás kiadása P. Vásárhelyi Judit tanulmányával, Balassi Kiadó, Bp. 2002. (BHA XXXV.)

³⁹ Fazakas 2011.

katholikus zsolozsmában és istentiszteletben”.⁴⁰ Íme a hivatkozott részlet (Zsoltárok könyve 91/90,5b–6):

...non timebis a timore nocturno,
a sagitta volante in die,
a negotio perambulante in tenebris: ab
incurso, et dæmonio meridiano.

(iuxta LXX emendatus)

Ne félj hát attól, ami éjszaka rettent *
Sem a nappal repülő nyíltól.
Sem a sötétben járó romlástól *
Sem a délidőben pusztító Gonosztól.

Latin-magyar zsolotárkönyv (1999)

...non timebis a timore nocturno
a sagitta volante per diem
a peste in tenebris ambulante
a modsu insanientis meridie

(iuxta hebraicum translatus)

Nem kell félned a rémségektől éjjel,
Sem a suhanó nyíltól nappal,
Sem a homályban lopódzó dögvészről.
Sem a délben pusztító ragálytól

A Bibliatanács kiadása (1990)

Háborús korok valós és jelképes velejárója a déli (avagy délszínben) pusztító ragály, mindennapos tapasztalás volt hadak járta földön és a török időkben. Bibliai idők hadakozásainak történetében is vannak rá emlékezetes példák. Fölbukkant himnuszokban, parafrázéalt zsolotárokból és imádságokban. Ilyen például az *Idvöz légy irgalmas Isten* kezdetű himnusz 6. strófája, amelyet unitárius énekeskönyvből Kanyaró nem idézhetett, ott hiányzik, de idézhette volna számos protestáns forrásból:

Gonosz délbéli ördögűl,
ez világnak setétségűl,
nagy bizony ellenséginkűl,
ótmazz minket Úr Isten.⁴¹

Megtaláljuk a zsolotári részletet a versiculus sorozatokban is. Ez a párverses könyörgés a himnusz és reggel a Benedictus Dominus, este meg a Magnificat között hangzik el, első sorát a gyermekek (*pueri cantores*) éneklék, a másodikat a teljes gyülekezet (*communitas*) a nagydiákok karával (*chorus*). A Kálmáncsai (meg a többi) graduál szerint így hangzott böjtidőben (in diebus quadragesimalibus):⁴²

*Krisztusnak igazsága : Környéköz minket paizsúl;
Azért senmmít ne féljünk : Az éjjeli hitötlen rettögésöktűl.*

Ez nem az egyetlen példa. A 91/90. zsolotár régi verses parafrázisa megvan a gyülekezeti énekeskönyvekben és a graduálokban. Ajánlása szerint *háborúban* (lelki háborgásban), megpróbáltatások, kétségek idején alkalmas énekelni (lásd az úzuskutatást); később a 18. században pedig az Új zengedező mennyei kar Szent Mihály napra ajánlotta.⁴³ A genfi zsolotár ajánlása folytatja a régi hazai alkalmazást. Evangélikus, református, unitárius, római katolikus forrásokban egyaránt megvan ez

⁴⁰ Horváth 1908. 244.

⁴¹ RPHA 1396. Nincs meg a 17. századi unitárius énekeskönyvekben, de megvan a Batthyány, Csáti, Kálmáncsai, Ráday, Patay, Spáczai, Simontornyai graduálban, a nyomtatott Komjáti (1574) és az Öreg graduálban (1636), valamint az összes 17. századi debreceni, lőcsei, kolozsvári és váradi protestáns énekeskönyvben, sőt egy római katolikusban is, ez a Kájoni János-féle Cationale catholicum, Csik, 1676. (RMK I. 1188).

⁴² Ferenczi 2005. 2. köt. [89].

⁴³ Hubert 2011. 118–119.

a korai (reformáció korabeli) parafrázis;⁴⁴ az öreg debreceni énekes-könyv összesen 103 zsoltárokból vett dicséretes sorában is ott volt a XIX. század elejéig (1723–1817 között 134. sorszámával). Jóval korábban ismert volt magyarul, ezt a beginák számára leírt breviárium-típusú kódexekből tudjuk. Debrecenben először Huszár Gál énekeskönyvében jelent meg 1561 tavaszán, akkor még szó szerint ugyanaz a szövege, mint a begina kódexben. Lássuk egymás mellett a debreceni öreg énekeskönyvből és az 1522-ben leírt kódexből (könnyű olvashatóság és összehasonlítás kedvéért mostani helyesírásunk szerint átírva, de a szóalakokat és kiejtést megtartva) a 6. strófát; ennek, amint látjuk, a 18. századi kiadásában megváltozott a 4. sorában két szava:

1522 Keszthelyi kódex ⁴⁵	Debreceni öreg énekeskönyv
Semmit ne félj nyilván való	Semmit ne félj rettegető
Háborúknak nyilaitúl,	Háborúnak nyilaitól,
Titkon való késértettül,	Titkon való kísértettől,
Déli erdegtül, vakságtül.	Déli rút dögtől, haláltól.

Több graduálunk, így a Batthyány graduál másolása előtt (kivéve például a korábbi Nagydobszait) Szenci Molnár Albert zsoltárai már három kiadásban (1607, 1608, 1612) ismertek voltak. A 91. genfi zsoltár megfelelő strófáját 1948-ban elhagyták ma használatos énekeskönyvünkben:

Nem leszen néked félelmed
Éjjeli irtózástól,
Szíved nappal meg nem ijed
Az röpölő gyors nyiltól.
Nem árt néked semmiképpen
Az éjjeli döglelet,
Az halálos dög délszínben
Néked semmit nem tehet. (91:3)

Zsoltárköltőnk a Bullinger-féle imádságos könyvben, a *Könyörgés halálos időben* (329–331) című imádság után így hivatkozik rá: „Az 91. Pfalmuft, halálos időben nezd meg az Franciai Notakra Berzett Soltár könyvben.”⁴⁶

A kolozsvári református gyülekezet XVII. századi szertartásában is jelen volt még a főként zsoltárok összeválogatott verseire épülő napi könyörgés, amelyben az itt tárgyalt zsoltáridézet is fölbukkan, az 1675 táján megjelent füzetke egyik reggeli imádsága szemlélteti: „...az kik hitekben az Sátántul kísértetnek, öltöztess fel a lelki fegyverben, hogy az nappal repülő tüzes nyilak, és a délszínben pusztító dögleleteség nékik semmit ne ártasson”.⁴⁷

1831-ben dúlt pestis utoljára Debrecenben. Csaknem negyedévig tilos volt a templomi istentisztelet, később is csak szabadtéren engedték, és a tömegsírba teme-

⁴⁴ RPHA 74.

⁴⁵ KeszthK. (az apró imádságok között)

⁴⁶ RMNy 1238. 205. P. Vásárhelyi tanulmánya i. m. 27. (Ld. a 34. jegyzetet.)

⁴⁷ RMK I. 1588. LitClaud. 91–92.

tettek fölött utólag volt közös szertartás. A nép vigasztalására imádságokat és prédikációkat osztogattak házanként, Szoboszlai Pap István (későbbi püspök) ezeket összegyűjtve is kiadta. Az egyik imádságot (Szikszai György nyomán) ő alkalmazta a helyzethez, így kezdődik: „Oh igaz ítéletű Isten! sírunk és kesergünk Te előtted, mert megnehezedett rajtunk, és naponként nehezedik a’ Te ítéleted. Az éjtszaka kegyetlenkedő dög, és a’ délbenn pusztító döghalál retteggeti a’ mi szíveinket, fogyasztja minden nap seregünket”.⁴⁸

Láthatjuk ezekből az idézetekből, hogy Horváth Cyrill méltán rótt fel Kanyarónak a teljesen eltévesztett értelmezést és utasította el a Batthyány graduál unitáriusként való bemutatását efféle elhibázott érvelésre alapozva.

Vázlatosan azért kellett visszatekintenünk a hajdani vélekedésekre, mert jelen van a tudományok történetében, a hazai teológia történetében is (és a hagyományozásban is) az adatok hiányának vagy kényszerű elképzeléssel és ismert adatok latolgatásával, vagy csak pusztán meggyőződésre alapozott vélekedéssel való pótlása.

Van még egy másik mozzanat, amely igen súlyosan esik a latba hazánk felekezeteinek történetében. Ez a zsolttárok krisztológiai értelmezése, amely az egyházatyák óta elterjedt volt, nem a reformáció táján keletkezett, nem a református teológia specifikuma, amelyet azonban különféle heretikusok (az antitrinitárius nézetűek is) tagadtak vagy kárhoztattak. Később erre még vissza kell térnünk.

Lássuk immár a bibliai (a héber számozás szerinti) 90. zsolttárt, amely másodmagával belekerült a graduálok törzsanyagába Heltai Gáspárnak a Luther németjét követő változata szerint. Párhuzamosan vele abban az alakban is látjuk, ahogyan a Batthyány graduálba eljutott, illetve előbb annak valamelyik kéziratosa előzményébe.⁴⁹

Úr Isten, te voltál a mi nyugodalmunk

Jellegzetes kálvinista megnyilatkozások születtek a híres 90. genfi zsolttárról (amelynek el szoktuk énekelni manapság minden világtalálkozón az első versét) Szabó Dezső tollából, aki a két világháború között magyarságunkat és reformátusságunkat rendkívüli hatással vitatta, vagy a népi író Szabó Pál tollából. Ősinek mondott híre-neve kései. Ifjú kántorokat ugrattak vele idős presbiterek még a világháború táján is, hogy no, melyik zsolttár dallamára énekeljük a *Tebenned bízunk*-at? Mert a 78. zsolttár dallama a 20. században került fölé; Ady debreceni diák korában nem ott volt még.⁵⁰ A zsolttár hazai történetének jóval korábbi idejéből származik az alábbi prózafordítás. Mert recitálták a zsolttárt a régi magyar református szertartás-

⁴⁸ Szoboszlai 1831. 17.

⁴⁹ Nincs meg a Ráday graduálban, így Ferenczi Ilona elhagyta a *Musicalia Danubiana* kiadásából, ld. Ferenczi 1997. A 72. a másik zsolttár Heltainak, amelyet Horváth említett. Ennek — többféle fordítása lévén — szöveg-hagyománya bonyolult és nem egyértelmű. E két zsolttár hiányos szövegének pótlását itt is megköszönöm Mihály Juditnak (Kolozsvár) ti. Heltai zsolttárkönyvének (RMNy 162) példánya az Országos Széchényi Könyvtárban és a Debreceni Református Kollégiumi Nagykönyvtárban egyaránt csonka.

⁵⁰ A Benedek Mihály-féle református gyülekezeti énekeskönyv (1806) G-kulcsra átirta, 1877 utáni kiadásában is a 78. zsolttár fölött volt a dallam; először csupán 1921-től, a Baltazár-féle énekeskönyvben látható a 90. fölött.

ban, nem csak strófikus parafrázisokat énekeltek, a Biblia prózazsoltárait is recitálták.

Hangsúlyos a „:” jele az alábbi idézetekben, tipográfiailag is, mert ez Székely Istvánnál, Heltai Gáspárnál, Huszár Gálnál és a kéziratok graduálokban egyaránt a recitált zsoltár-imádság sorfelező zenei formulájának helye (*mediatio*). Ezt a reformátusok nem jelölték csillaggal (*). Ezért nem közönséges írásjel, hanem a recitált zsoltár verseit tagoló zenei jel. Ahol szükséges, a túl hosszú félsor közepén szokásos megállást (flexa, lelépés, a tónustól függően vagy nagymásod vagy kisharmad) szintén jelölöm „[+]”.

Régen református szertartásunkban ezeket a zsoltárokat recitálásra szánták, de erről jártasság hiányában a XIX. században nem volt tudomásuk a gyülekezeteknek és lelkészeknek, Kálmán Farkasnak sem; ugyanakkor az irodalmi és/vagy nyelvészeti célú kiadványok mellőzték a szertartási dallamokat, dallamutalásokat is a strófikus énekek fölött, mintha csak olvasásra vagy felolvasásra született kánciókról vagy himnuszokról volna szó. A prózazsoltárokat meg legfeljebb említették. Valójában mást nem is tehettek, mert jártasság hiányában ők sem lettek volna képesek a helyes értelmezésre és a feltétlenül szükséges javításokra.

Még kényesebb a prózazsoltárok helyzete, mert ezeket egyformán mellőzte a költészet, hisz kötetlen folyóbeszédben, nem kötött versként születtek. De a próza-ként sem irányult rájuk a figyelem, mert liturgikus rendeltetésük miatt és imádság voltukban nem szépirodalmi céllal alkották és alkalmazták őket, és nem is létezik alkalmas (újabb) irodalomelméleti kategória énekbeszédben elhangzó szövegekre.

Azt nem tudjuk, mikor és hogyan került bele ez a zsoltár a kéziratok graduálok valamelyikébe. De ez egészen korán megtörténhetett. Átértelmezés jelei mutatják, mert ellenkező értelmű folyamat játszódott le, nem hogy pontosították volna a zsoltár fordítását a bibliai héberre támaszkodva, hanem újszövetségi anakronizmusokat is vegyítettek bele. Alább *félkövér betűvel* figyelmeztetem az olvasót a nyomtatott és írott szöveg eltéréseire, amelyek a sorozatos újramásolások során keletkeztek.

Heltai Gáspár (1560)

VR Isten, te voltál
à mi nyugodalmunk :
nemzetlégtől nemzetfégre.
Mínec előtte à hegyec lennének,
es à föld à világal egyetembe
terömtötneiéc, mind öröcken öröcke
te uag' Isten.
Mind addig forगतod az embert,
miglen megromol : es eßt mondog:
vißba terjietec embereknek fiai.
Mert ezzer eßtendö te előtted,
mint a tegnapi nap, melly elmúlt?
es mint az éyeli virraßtás.

Batthyány graduál (1620 körül)

VR Isten te voltál
az mi n'ugodalmunk :
Nemzetlégről nemzetfégre
[2] Mínec előtte az heg'ek lennemek
es ez föld ez világgal eg'etemben
teremtettének : Mind öröckön öröcke
te uag' Iste
[3] Mind **addiglan** forगतod az embert
miglen meg romol : Es ezt mondog **terietek**
hatra embereknek fiai
[4] mert ezer eztendö te előtted
mint az tegnapi nap mel' elmúlt :
Es mint az eieli virraßtás

Elhagyod őket folni : olyanoc
mint az álom: mint à fű,
melly hertelen elfonnyad.
Melly reggel virágzic es elmulic:
Efte leuágattatic es megbárad.
Mert megemébtettünc
à te haragodba :
à te bufuláfodban meghaboritattunc.
A mi hamifsaginkat elő rakod
à te bined eleybe : à mi ifmeretlen vét-
keinket à te ortzádnac
vilagofága eleybe.
Ennec okaért minden napinc
fottan fogynac à te haragodba :
eluégezúc eštendeinket
mint egy bešélgetéft.
A mi eštendeinknec báma
hetuen eštendö, auagy mentöl töb
nyóltzuán eštendö :
Ezzeknec à leg iob rébe
nyughattatlanfág es faradfág :
Mert hertelen elmulic,
mintha el röpülnéc.
Kichoda gondollya meg
à te haragodnac nagyuołtát:
es kichoda fél à te indulattottól.
Te tanits minket erre,
hogy bámlálluyc életünknec napiait :
es hogy ertelmes búuel iáriunc.
Tęr meg Wr Iften :
Meddiglen tart ez?
Légy kegyelmes à te Bolgaidnac.
Reggel töltsbe minket à te
irgalmašagoddal, es mind éltic
öruöndezünc es vigadunc.
Vigaštal meg minket à mi hošbu
nyomurufagunc vtan :
es nyauallyánknac ennye foc
eštendö vtán.
Had lášác à te Bolgaid
à te cheleködetedet :
es az ő fiaj
à te nagyfágos vóltodat.
Es à mi Wrunc Iftenünknec

[5] Ell hag'od őket folni : Oll'anoc
mint az álom es az fű
mel' hirtelen el fonn'ad
[6] Mel' reggel virágzic es el mulik : Eftue
le vagattatic es **el šzarad** :
[7] Mert meg emeštzetwnc haragodban :
az te bufulafodban
meg haboritatunc.
[8] Az mi hamifsaginkat elő rakod
az te šzined eleiben : Ifmeretlen vetkeinket
az te orczadnac
vilagofága eleiben
[9] Ennek okaert minden napinc
fog'ton fog'nac az te haragodban :
El vegezzwc eštendeinket
mint eg' **bešzelleft**.
[10] Az mi eštendeinknek šzama
hetuen auag' n'olczuan eštendö
mentöl touab :
Ezeknek **az iob** refze
n'ughattatlanfág es faratfág
mert hirtelen el mulik
mint ha **el repülne**.
[11] Kiczoda gondoll'a meg
az te haragodnac nag' uoltat :
Es kiczoda **fel indulafodtul**.
[12] Te **tanitatašz erre minket**
hog' šzamlall'uc eletwncnek napiait :
Es hog' ertelmes šziuel iariunc
[13] Ter' meg Ur Iften
meddiglen tart ez :
Leg' keg'elmes az te šzolgaidnac.
[14] Reggel tölcz be minket az te
irgalmašagoddal : Es mind eltig
öruöndezwnc es **vigadozunc**.
[15] Vigafštal' meg az mi hošzu
n'omorufagunc utan :
Es **n'aua'ainknac enni foc**
eštendeie utan.
[16] Had lašác az te czelekedetedet
az kerešt'enek :
Es az ő fiok
nag'šagos uoltat
[17] **Mi Urunc Iftenwnc**

ió kedue legyē miraytunc :	<i>az te io kedued</i> leg'en mi raitunc :
Es előmentet adgy	Es elő menetet adg'
à mi kezeinknec chelekōdetinec :	az mi kezeinknec czelekedetinek,
es kezeünkne munkaiát	es <i>kefzwnk munkait</i>
meg erősfited.	meg erőflliczed.

Dicz :

A zsoltár [16]–[17]. verse árulkodik. A krisztianizáló változtatás (a sorozatos újramásolások közben keletkezett elhanyagolható és apró módosulásokkal szemben) arra mutat, hogy ez a zsoltár kópiák láncolatán át végül abba a graduálba is eljutott, amelyet mintául vett és amelyről valaki (gyülekezet vagy patrónus) megrendelésére másolatot készített a Batthyány graduál ismeretlen felvidéki írónoka. A megválaszolatlan kérdések sorában az vezetne tovább, ha eldölné, hogy csupán Heltai néhány zsoltárát fogadták be a graduálok, vagy pedig nyomtalanul és hatástalanul eltűntek korunkra mindazok a graduálok, amelyekben sokkal több zsoltár megvolt, vagy akár a teljes Psalterium, közöttük Heltaitól is még több zsoltár? Filológiaiilag most csupán két zsoltárról igazolhatjuk a (végső soron) Heltaitól való eredetet, illetve azt, hogy a ránk maradt graduálok közül némelyikben egyik vagy másik megtalálható. Az imént tárgyalttól eltérő kérdéseket támaszt Heltai Gáspár 72. zsoltára, amelyet szintén említett Horváth Cyrill. Folytatólag lássuk ezt is

Az hegyek hozzanak békességet

Batthyány/Ráday graduál	Nagydobszai graduál	Heltai Gáspár (1560)
(2) <i>Vr Iften az te iteledet adg'ad az kiral' Christufnac:</i>	<i>Ur Iften a3 te iteledet Adg'ad a3 kiral'nak:</i>	A te iteledet, Wr Iften, adgyad a királynac:
<i>Es az te igaffagodat az Daudid kiral' fianak Hog' itell'e az te nepedet igaffagban :</i>	<i>Es a3 te igafsagodat a3 kiral' fianak. Hog' itellie a3 ó nepet igafsagban :</i>	es à te igafságotat a király fianac. Hogy itillye à te népedet igafságban,
<i>Es az te n'omorultidat igaz tōruennel.</i>	<i>Es a3 βegeniōknek tōrvent tegōn iteletben.</i>	es à te nyomorultidat igaz tōruénnyel.
(3) <i>Az heg'ek hozzonac bekefeget az te nepednek : Es az halmok igaffagot.</i>	<i>A3 heg'ek hozsanac az nepnek bekefeget : Es a3 halmok igafsagot.</i>	A hegyec hozzanac békősséget à te népednec : Es à halmoc igafságot.
(4) <i>Had itell'e meg az nomorultakat az nepek kōzōt : Segitfe meg az fzegegen'eket es roncza meg az</i>	<i>Megh iteli a3 nep kōzōt a3 nomorultakat : meg tartia a3 βegenyōket es a3 patuarkodokat</i>	Had ityllie meg à nyomrultakat à nép kōzet: Segitfe meg à βegenyeknec fiait : Es had rontfā meg à

patuarkodokat.
(5) Tegedet tisztelnek mig
az nap es hold lefzen :
Mind
nemzetfejről
nemzetfegre.
(6) Le szal mikeppen az
harmat az g'apiura :
Es mikeppen az szapor
effő az földre.

(7) Az ő ideieben
viragzik az igaz
ember : Es nag' bekefeg
lefzen miglen az hold
meg szűnik.

(8) Es uralkodik eggik
tengertől fogua a mafik
tengerig :
Es az földlő uiztől fogua
mind az földnek
hatarai.

(9) Meg haiolnak ő előtte
az kic az puztaban la-
koznak : Es az ő ellenfegi
mind az földig meg
alaztatnac.

(10) Az kiraloc kic az
tenger fzigeteben laknak
aiandekokat hoznac : Az
Arabiabeliek es az
febabeliek adoman'okat
be mutattak.

(11) Es imadgak ötet
mind kiralogk :
Minden nepek szolgálnak
ő neki.

(12) Mert meg
szabaditt'a ő az fzeigent
az ki ő hozza kialt:
Es az n'omorultat kinek
ninczen
g'amola.

meg rontia.
Felnek teged
mind örökke :
mig a sz nap es hold
vilagoskodnak
a sz eghön.
Le szall a sz Chriftus mint
kies efső a sz lekazalt
tarlora :
Es mint a sz szapor efső a sz
földnek megh
fyrofitafara.

Viragzik a sz ő ideieben
a sz igazsagh : Es migh a sz
hold meg szűnik
bevölködik a sz bekefsegh
Es egg'ik tengörtul fogua
mas tengerik
uralkodik :
Es a sz folio viztul fogvan
mind a sz földnek
hatarai.

Ő előtte le burulnak a sz
puztaban lako zok :
Es a sz ő ellenfeghi
a sz port
nyallyak előtte.

A sz szigetöktől es
Tharfisbol
aiandekot
hoznak neki :
a sz Szereczin
es Arabiabeliekis
aiandeko szak utet.
Le burulnak u előtte
minden kiraliuk :
Es minden pogany nepek
ő neki szolgálnak. Mert
a sz ő ho szta kyalto szegent
meg szabaditt'a :
Es a sz niomorultat kinek
ninczen fegetsege.
Az szegenyhöz es
szukölködőhöz irgalmas

patuarkodót.
Tégedet tisztelne,
miglen à nap es à hód
leßen :
nemzetfégrül
nemzetfegre.
Ala szál mint
az efső à fariuba :
mint à záporoc
mellyec efnec à földre.

Az ő ideiébe
virágzik az igaz :
es nagy békőfség leßen
miglen à hold
meg szűnik.

Es vvralkodic
tengörtől fogua tengeric :
Es à follyo viztől fogua
mind à földnec hatarai.

Meghaiolnac ő előtte à
S₅eretfenec :
Es a port nyallyác
az ő ellenfégi.

A királyoc à tenger
mellet es à szigetekbeliec
aiándekokat hoznac : Az
Arabiabeli es Sebabeli
királyoc adományokat
bemutatyác.

Imádgycác őtet minden
királyoc :
Minden poganoc
szolgálnac ő neki.

Mert ő meg szabadittya
à szegént, à ki ő hozza ki-
ált : Es à nyomorultat,
kinec mintfen gyamola.

Könyörűly à szegényen
es à nyomorulton :
Es à nyauallyásoknac

(13) *Kõnõrwł*
az fzegezen es az
n'omorulton: Es az
n'aualafofnac
lelkeket idueziti.
 (14) *Alnokfagtul es*
erõfzaktul meg
fzabaditt'a az õ lelkeket:
Es azoknac verék
dragalatos lefzen
az õ fzeimeinek elõtte.
 (15) *Es õrõcke el es az*
arabiabeli aranbol ad-
nak õ neki:

Es fzwntelen efedeznek
neki naprol napra
fel magafztall'ak õtet.

(16) *Es böwfeggel leszen*
az gabona ez földön es az
heg'eknek teteien
vigadoz
az õ gwmõlcze
mint az Libanus hege :
Es viragoznak az varos-
ban mikeppen
az fw az mezõben.
 (17) *Az õ neue õrõcke*
valo lefzen
miglõ az nap meg marad
: õ benne meg aldatnak
minnaian az poganok kic
fel magafztallak õtet.

(18) *Aldot legen az Ur*
Iften Izraelnek Iftene : ki
csak õ maga
nag' czudakat tejzõ.

(19) *Es aldot legen az õ*
felfeges neue mĩd õrõcke
: Es az õ diczõfegeuel
tell'ek be
mind az egefz föld.
di:

lezõn: Es aõ
ßegeniõknek lelkõket
meg tart'a.
Aõ czalaradfagtul es
hamifsagtul
lelkõket megh
ßabaditt'a:
Es draga leõ
aõoknak verõk
õ elõtte.
 [...?...]

[—hiányzik—]

Bűfseggel lezen akkor aõ
gabona ez földön : Es
ingadoz aõ õ
g'omõlczõk aõ
heg'eknek teteien.

Viragoznak aõ nepek aõ
Varasban : mint
aõ mezõnek fuvei.

Aõ õ neue õrõkke lezõn
es mind addig hirdettetik
mig aõ nap lezõn :

Es mindõnnemzetfegõk õ
benne meg aldatnak es
boldognak mong'ak õtet.
Az Jfraielnek Ura Iftene
aldot leg'en : ki csak õ
maga czuda dolgokat
tezõn.

Az õ diczõfegõs neue
aldot leg'en mind õrõkke
: Es mind az egefz föld aõ
õ diczõfegeuel tellies
leg'en.
Diczõs.

lelkét meg fegiti.

Alnakfágtól es erõ
 baktól megßabadittya az
 õ lelkeket : Es az õ vérec
 dragalátófnac itiltetic az
 õ bömeinec elõtte.

Elemetes leßen,
 Es az Arabiabeli arany-
 ból adnac õ neki : Es
 ßinettlen efedõz nec õ
 neki : Napról napra
 felmagaßtallyác õtet.

Es böfégel leßen a ga-
 bona è földön ,
 Es à hegyek nec tetei en
 ingadoz
 az õ gyümõlche
 mint à Libanus hegy : Es
 virágoznak à varosba
 mint

à mezõn valo fű.

Az õ neue õrõcké
 valo leße, miglõ
 à nap megmarad
 õ bène meg aldatnac
 minnyaian à
 poganoc, kic
 felmagaßtallyác õtet.

Aldot legyen az Wr
 Iften, Izrael nec Iftene :
 Ki chac õmaga
 nagy chodakat teßen.

Es aldot legyen az õ
 felféges neue mind õrõ
 cké : Es az õ dũchõ
 fégéuel
 tõllyéc be

mind az egéß föld :

Amen, vgy legyen.

A Batthyány graduál három versében (2, 6, 16) találunk jellegzetes eltérést a Heltai szövegétől. A zsoltár krisztianizáló kezdete, Krisztus királyságának említése a kéziratos hagyományból való átvétel. Heltai zsoltárkönyvében a felirat és hagyományos summa szövegében találunk ilyet. „Salomonnac berzettet. Somma. Ebt è Pfalmuft Daud király bõrzette. Szõrõzte pedig, hogy egyenlõképpe à nép énekellye es kõnyõregien az VVr Iftennecc Salomonért, és Salomonnac birodalmaért. Szõrõzte kedig ebt è Pfalmuft bent Daud igen vén korába. A velleie kedig è Pfalmufnac à Chrifthus Iefus, es ennec orbága. Erre nez à bent Lélec”.⁵¹ A graduál (valamelyik) leírója ezt viszont nem magyarázatként, hanem a fordítás részeként értelmezte. A hagyományos fordítás tévedéseket tartalmaz, a *sarjû* és *gyapjû* összecserélése nem leírási, hanem értelmezési kérdés (6). A Vulgata félreértette a hébert. A latinból készült fordításokban ez öröklődött, ezt is megtartotta a Heltaitól valamikor átvett szövegben a leíró. A harmadik hiba viszont másolásból vagy elhallásból ered: az *ingadoz* helyett *vigadoz* (16). A Nagydobszai graduál más forrásból ered, ezt a hibát nem követte el. Több és egyéb apróságot is megfigyelhetünk, például hogy nem tartotta meg az *élemetes* (’éltes, hosszú életű’) szót, helyette az áll, hogy *örökké él* (15). Ugyancsak, a nyavalyás lelkét nem *megsegíti*, hanem *idvezíti* (13). Hibás olvasat *foljóvíz* helyett *felső víz* (8). Értelmezési eltérés *szerecsenek* helyett az, hogy *az kik az pusztában lakoznak* (9). Mindezek az eltérések a több évtizedes újramásolások során keletkeztek.

Bencédi Székely István 1548-as kiadványa hazánkban a humanista és hebraizáló zsoltárfordítások legkorábbi példája.⁵² Munkája nem csupán megelőzi Heltaiét, hanem gyökeresen más úton jár mind elveiben, mind gyakorlatában. Lehetséges, hogy éppen ezért nem volt igazán sikeres. Nyelvi és liturgikus teljesítménye is értékes, zsoltárait hazánkban szertartáson használták (azaz recitálták; azt nem tudhatjuk, milyen széles körben), az ismert graduálokban legfeljebb helyenként sejtjük nyomait, mintául való használatát bizonyítani nem tudjuk. A Vizsolyi Biblia fordítói köre ismerte, de átvételre nem tartotta alkalmasnak. Nyelvezete, stílusa nem mindenkor eléggé magyaros, helyenkénti nehézkessége miatt ritkán vetekedhet a Vizsolyi Bibliával. Székely István fordítására valósággal elmondható, amit Kanyaró Heltai fordításához fűzött, hogy a héber nyelv szorosabb követése gátolta a gördülékeny magyarázást.⁵³ Alább zsoltárkönyvéből olvassuk egy zsoltár példáját, hozzámérve a kéziratos hagyományból a Kálmáncsai graduál zsoltárváltozatát.

A kéziratok graduálok mindegyikében csupán hiányos Psalterium található. A Kálmáncsai graduálban úgyszintén csupán 53 zsoltár (vagy zsoltárszakasz) van meg. Közöttük a 45. zsoltárnak két változatát másolták a zömében 1622-ben készült graduálba.⁵⁴ Mindkettő túllép a szó szerinti értelmezésen. Behelyettesítéssel ünnepli

⁵¹ Az értelmezést Heltai még 1–13. sorszámú magyarázó széljegyzettel folytatja. Ezeket a graduálok nem vették át, a feliratok sem hangoztak el a szertartáson.

⁵² RMNy 74. Hasonmás kiadása Szentmártoni Szabó Géza tanulmányával Bp. 1991. (BHA XXVI.)

⁵³ Harsányi István és mások korábbi vélekedésétől eltérően a mai álláspontot Balázs Mihály így summázza: „Heltai azonban bizonyosan nem tudott héberül”. Balázs 2009. 57. Vö. Harsányi 1927. 35–36.

⁵⁴ Hasonmás, átírat és tanulmány Ferenczi 2005. A több leíró kéz, azonosságok és eltérések, a másolat alapjául szolgáló graduál e-ző, a másolóknak pedig ö-ző nyelvjárása, szóalakok, szövegeltérések részleteire lásd Fekete 2012 *passim*.

Jézus Krisztus királyságát az elimádkozott zsoldárral, szabadon krisztianizálva. Ez anakronizmus, ha filológiaiilag pontos fordításokhoz mérjük, például a Vizsolyi Bibliához; másfelől azonban a bibliai tanítást, ha a betű szerinti helyett mint alkalmazott értelmezést fontoljuk meg, akkor sikere érthető. Veszélye is. Mert a királyi ara helyén a korabeli önmagát eszményítő egyház szektás értelmezésbe, jelenvaló és örökkévaló, mennyei és földi fenntartás nélküli azonosításába sodródhat. Ez a reformáció önértelmezését is fenyegeti. Erre valóban igaz, amit Kanyaró vélt (más szempontból, és kellő összehasonlítás nélkül), hogy nem kötötte meg a héber eredeti, amellyel egyáltalán nem is foglalkozott. Úgyannyira nem, hogy nem is az Újszövetség értelmezését, hanem a Fiúról alkotott dogmatikai tételt belefordította a zsoldár szövegébe, különös átmenetet alkotva fordítás és prédikáció, körülírás és értelmezés között.

Az egyik 45. zsoldár páratlan a graduálokban. Rímes próza csaknem minden sorpárja. Ezzel a jelenséggel ellentétes, hogy van néhány himnusz (például Huszár Gál graduáljában), amelyet a hagyomány kivételesen rímtelen alakban őrzött meg. Előbb a zsoldár másik változatát lássuk, amely szintén krisztianizál, csakhogy egészen másféle módon.

Fordítás és átírás

Humanista tudással fölverteztett prédikátor fordítása mellett áll az átértelmező adaptáció. Felékesített menyasszony és királyi menyegző helyett a győzedelmes anyaszentegyház vonul be a történelembe; napjai európai társadalmának történéseibe és hatalmi viszonyainak keretei közé. Ezt ünnepli az átfirt zsoldár. A keresztyenség családja új uralkodókkal gyarapodik. Szó sem lehet mégsem arról, hogy a trónt birtokló király szépséges vitéz, aki bajvívó hősként az oldalára övezett fegyverrel hódít. Nem, emberi természete szerint is az ízekig és veséig elható isteni Ige fegyverébe öltözik a trónt birtokló Jézus. Mint bizánci körmenetben vonuló győztes uralkodó. Igéjének nyilai hatolnak a szívekbe, az ellenségeibe. Nem esküvői menet vonul, amely föl kíséri a palotába a gyönyörűséges arát, aki aztán hamarosan gyermeket fogan fejedelmi szerelmesétől. Az ünneplő hívek könyörögnek, hogy ezzel az uralkodói szépséggel feljűk forduljon, mintegy evilági alattvalóihoz és üdvösségükért cselekedjék, közöttük alapítsa meg örökkévaló országát a közeli jövőben.

Kanyaró jól megpendítette azt a Bibliától elrugaszzkodó nézetet, amely a témát kölcsönzi, a latin zsoldárszöveggel azontúl teljes szabadsággal bánik. Ennek a prédikatori szabadságnak lehet a közösséget hatásosan megszólító ereje, ára a megmászított összefüggés és a valóságos bibliai mondanivalótól való elkanyarodás. Korai eretnkségektől fogva volt ilyen kísértés az egyházban, ezért próbált gátat vetni ennek az egyházi fegyelmezés a fordítás szó szerinti hűségéhez való ragaszkodással. A humanista *ad fontes* elv is ezt támogatta. Székely István tudós fordítása nem sikeres közösségi befogadásra számít, hanem a hűséges jámborok egyéni odaadására, majd az istenfélők ilyen hívekből épülő társulására, a hitvallókat egyesítő egyházra.

A korábbiak értelmében hozzá kell tennünk, hogy az antitrinitárius értelmezés szintén ragaszkodott a *sensus litteralis* érvényesítéséhez, szemben az allegorizálással. Ez vezetett el a szombatossághoz. A zsoldárok messiási értelme-

zése természetesen Heltainál és Szenci Molnárnál is megvan, ez azonban nem csak a prózai, hanem a strófikus átköltésben sem olvad a szövegbe és versbe, hanem a feliratokban, jegyzetekben és magyarázatokban helyezkedik el. Ilyen erővonalak metaszéspontjai választják el a humanista eruditio és a felekezetekbeli és gyakorlati haszonelvű zsolttárrétegeit (vö. applicata theologia, praktikum).

1548 Székely István

Kálmáncsai graduál 206–209

Az en biuem gondol io bebedet,
 es el mondom
 a3 en berzet verfeimet
 a3 kiralnac :
 a3 en nieluem ollán
 mint a3 hamar ironac tolla.
 Szeb va g a3 emberek nec fiainal,
 mert a3 te aiakidra ki öntetöt a3
 iftenec kedue :
 Ennek okaert ho g
 meg aldot tegedet
 a3 iften öröcke.
 Kőfd fel a3 te fegueredet
 ki mindennel erősb va g
 a3 te tomporodra :
 A3 te dic3iretedert, es na g fagodert.
 Es a3 te na g fagodba
 io berenc3euel c3elekő gél,
 es iargal' a3 igaz fagnac,
 belí gí g nec es igaz itilet nec igyert : es
 tanit tige d
 a3 te iobod
 na g c3oda dolgokra.
 A3 te nilaid igen e le ffe c,
 es le hulnac te alad a3 nepec :
 a3 kiralnac ellen fignec
 biuebe be lötet nec.
 A3 te beked isten
 meg marad öröckön öröcke :
 a3 igaz fagnac ve ffeie,
 a3 te or fagodnac ve ffeie.
 Szeretted a3 igaz fagot,
 es gű löt ted a3 hittetlen figet :
 ennek okaert meg kent tige d
 a3 iften, a3 te iften ő d

[A]3 mi biwñknek b w fege enekle
 ekes enekleft : Mondg'uk a3 mi
 eneklef wñket a3 Kiralnak i3tő ffe gere.
 A3 mi nyeluwñk bent Lelöc
 Jfiennek irober f3ama :
 Ki mindönkoron igen hirtelen irr.
 [E]ke3b a3 Chriftu f3nak
 ember fegenek abra3 attya mindön embe
 rek fiainak fölötte :
 Megh telek bent Lelöckel a3 w 3aia;
 annakokaert megh aldatek
 a3 Jfient w l öröcke.
 [O]h te hatalmas Kiraly :
 A3 the ember feged berent öltö 3zel föl a3
 the Igednek feg' uereben.
 [A]3 te ekesseged es 3epsegöd berint
 tekincs mj reank : Jduofsegü nkre
 cselekedg'el es or fagol' mi bennü nk.
 [A]3 te igaz fagodert eg' w g' w voltodert
 e3t teged : Es a3 te igaz fagodert csudakat
 cselekedg'el
 a3 te hatalmadnak altala.
 [A]3 the szent feges igednek ny laj
 el efenek a3 the hiv nepeidnek
 megh tere fere :
 Es a3 the kiraly fagodnak
 ellen feginek⁵⁵ 3iuokben.
 [A]3 te or fagod ur Jsten
 öröcke valo or fagol :
 Es a3 te or fagodnak birodalma
 igaz fulasnak birodalma.
 [S]3 eretted a3 igaz fagot
 es g' w löt ted az hamissagott :
 Annak okaert alda megh tegöd
 az At'a Jfien

⁵⁵ Másolási hiba: *ellenfeg'nek*

vigafagnac olaiuual a3 te
tarladnac fölötte.
Minden te ruhaid illato3nac Mirrhat,
Aloeft, es Ke3iant a3 elefant tetem
palotakbol :
honnat meg örültetenec tigatedet.
A3 kiral'oknac leani
a3 te ti3teletósbid kó3ót :
allapec a3 te iegefed a3 te iogodon
aranás óltózetbe.

Halgafd meg en lean'om, es lafd meg,
haicz ide az te füleidet :

feled el az te nepedet,
es az te atádnac hazait.
Es meg kiuaná a3 kiral'
az te 3ipfígedet : mert ü az te vrad, es te
imagád ütöt.
A3 Tyrofnac leanys,
mikippen a3 ka3dag nepec :
a3 te orczadot imagác.
Mindenestül fogua diczófiges
a3 kiralnac leaná belöl :
a3 ü ruhaia vont aran'bol va3on.

Frigiabeli ruhakba vitetic
a3 kiralho3 :
a3 3ü3 tarfai kóuetic ütöt,
es be vitetnec te ho33ad.
Be vitetnec na órómmel,
es vigafággal : es be mennec
a3 kiralnac palotaiaba.
A3 te atáid helét le3nec
te neked fiaid :
melléket feriedelme 3ere3,
mind e3 3eles földön.
Meg emleke3em a' te neuedról min-
den nem3etfígról nem3etfígre : ennek
okaert a3 nepec
halat adnac te neked
óróckón órócke.

vigaffagnak 3ent *Lelkeuel,*
mindón órókfegnek fölötte.
[N]ag' nemós iofagok 3arma3nak
a3 the hiueidnek 3iuókból
es a3 An'a3enteg'ha3 bol :
Kickel g'ón'órkóttetnek tegöd a3 te
hiueidnek Lelkej te ti3teó3segödre.
[A]llapek a3 An'a3ent eg'ha3
iob ke3 felöl : Nag' fok iofagokbol megh
eke3ítettöt es megh kern'eke3tetöt
eke3fegekból.
[H]algassad hiw kere3tyen
a3 Jñnek igeiet : Es el feledg'ed
a3 the gonof3agad :
es a3 te Atyadrol read maradat bwnókék
g'ókereról.
[E]s megh 3ereti a3 menn'ej kiraly
a 3 the 3iuedet : Mert eó
a 3 the Urad Jstenöd es imdg'ad eótet.
[E]s a3 Pogan nepek te elótted mennek
ti3tó3feggel : Es mindén gazdag
Feiedelmek.
A3 hw kere3tjennek
mindon ti3to3feg
az w tizta Lelki ífmeretj :
Es az w keölömb kwlömb iofaga.
[V]itetnek a3 hw Lelkók
a3 Menn'ej Kiral'nak :
Es a3 okkal eg'etemben
minden hiw kere3tyenek.
Vitetnek nag' eóremmel es nag'
vigafággal : Ho3attatnak
a3 Kiralnak haylekaiglan.
[A]3 regi 3ent At'aknak hel'ette
3zeólettetnek te neköd UR Isten fiaid :
Feiedelme teved eóket mindón feóldeknek
re3eben.
[M]egh emleke3 nek e3ek
UR Jsten a3 te neuedról :
Minden nem3etfegról nem3etfegre.
[A]nnak okaert minden nepek 3öntelen
dic3ernek tegedet :
Mind eórókkwn órókke.

Gloria: Sicut:

Oh, én nyelvem, légy gyorsaságos

Nem vers, hanem rímes prózafordítás a negyedik példánk. Különbözik a verstől ez a különös zsoltváltozat abban, hogy nem szabja a zsoltvárt egyenlő hosszúságú sorokra. A héber parallelismus membrorum miatt véletlenül szóismétlés keletkezett a sorok végén, ez a szerkezet átüt a latin adaptáción is, ezért akár akaratlanul, erre rádöbbenve a következő többi versben szándékosan is így alakította tovább magyar zsoltvárt az ismeretlen adaptáló. Nem igazi rím, csak rímpótlék a szóismétlés, ha a verselmélet követelményeit tekintjük. Viszont kétségtelenül a formálás szándékos eszköze a félsorokat lezáró szavak megválasztása olyankor is, amikor ez nem más, mint szóismétlés.

A 45 zsoltvárnak ezt a másik változatát a hagyományozás ritka irodalmi eszközének szemléltetésére is különösen alkalmas, ezért — az igen szépen *ő-ző* kiejtést megtartva — szövege mai helyesírással következik. A zsoltvárt recitálták, nem felolvasták vagy elszavalták. Igazi zamatát az érezheti ma is, aki ismeri a recitáló formulákat, és nem csupán átfutja szemmel, hanem énekbeszédben elimádkozza. Szintén átértelmezi a zsoltvárt ez a változat is, de az iméntitől eltérő módon. Ide még be kell iktatnunk egy kérdést.

Milyen céllal vagy okkal válogattak és másoltak más-más elvű fordításokat, eltérően magyarított változatokat egyazon graduálba? Az egyetlen ősforrásra alapozókat ez magában rádöbenthetette volna el-képzelésük (ha munkahipotézis lett volna) tartahatatlanságára. Huszár Gálról is ezért eleve nem vélhetjük, hogy maga fordította a zsoltvárokat, hanem legfeljebb szerkesztette, javította, mert graduáljában két 4. zsoltvárt találunk,⁵⁶ illetve olyan zsoltvárokat, amelyekről maga mondja, utólag akadt rájuk. A liturgikus szabadság megengedte ezt is, a szükség rásegített, hogy egymás mellett éljenek különféle forrásokból eredő zsoltvárok. Atyáink törekedtek arra, hogy zsinatokon vitatott tételekről közös megegyezésre jussanak, de nem volt megszabva soha a liturgia minden részlete. Az sem, hogy melyik énekeskönyv vagy bibliafordítás hivatalos, melyik nem. Nyomatott kiadásokban, az Öreg graduálban és a Kassán megjelent énekeskönyvben is vannak énekváltozatok egymás mellett. A kéziratos másolatokat végleg nem szabályozták, ritkán volt tudatos és felkészült szerkesztőjük elegendő választékkal, vagy bőkezű megrendelő. Sok a félbemaradt kezdőbetű, a hibákat meg szinte sehol nem ellenőrizték és nem javították. Az alábbi zsoltvár fennmaradását az egészen másként fordított 45. zsoltvár mellett összes érdekességével mégis ennek a nemkívánatos helyzetnek köszönhetjük.

Úr Isten, az én szívem szép éneköt gondol :

hogy az Krisztus királyról dicséretet mondjon.

Oh, én nyelvem, légy gyorsaságos :

az hamar írónak kezéhez hasonlatos;

hogy az Krisztusnak szépségét megmondhassad :

és jegyesének ékességét magyarázhassad.

⁵⁶ Párhuzamosan közöltem a két változatot, vö. Fekete 2011.

*Bizonyával az Krisztus személyének ábrázatja
szébb mindön emberökénél :
és az ű szava kedvesb minden emberekénél.*

*Az Atya Isten is azért szereti űtet :
és mindeneknek felötte megáldotta űtet.*

*Mert megidvözíté magát erős fegyverrel :
és megerősítötte magát dicsérettel és tisztösséggel.*

*No, azért édes királyunk, [†] lépjél közinkben :
hogy szózatodat haljuk!*

*És hatalmasságoddal szabadítsd meg nyomorult népedet :
azt te ígéretednek igazságáért;*

*Mert igen elesének az te nyillaid :
és általhatották ellenségidnek szíveit.*

*Azt te széked, Úr Isten, örökkévaló :
és igazságodnak birodalma örökkévaló.*

*Mert igazságot szerettél és hamisságot gyűlöltél :
annakokáért az Szent Lélökkel megkenettéttél.*

*Nagy édes szagok vannak az te ruháidban :
mikoron mulatsz az te ékös palotáidban.*

*Királyoknak szép leányi az te ékességben járnak :
és kegyesöd aranyas ruhában jobb kezed felöl vagyon.*

*Hallgasd meg azért, Urnak Jegyese, az ű szavát :
és feledd el népedet és atyádnak házát.*

*És kedves léssen az Úrnak az te szépségöd :
mert ű az te Urad Istened, és te imádod űtet.*

*És az Tyrusnak leányi megajándékoznak :
és az gazdag népek néköd könyörögnek.*

*Óh, mi királyunknak jegyese, [†] mindönöstül fogva megékesítettél :
mert tiszta vont aranyból megruháztattál.*

*Szép hímös ruhákban intettél az királynak eleiben :
és leányid jövének ékös öltözetben.*

*Nagy örömmel és vígassággal mennek az királynak eleiben :
az ű ékös palotájában.*

*Az király az atyáknak helyében az fiak közül válogat fejedelmeket :
kik az világon bírjanak mindön népeket.*

*Mind örökké megemléküzöm Úr Isten tefelöled :
és hirdetöm az te nevednek dicsösségét nemzetségröl nemzetségre.*

*Dicsösség légyen Atyának és Fiúnak :
és Szent Lélök Istennek.*

*Miképpen kezdetben dicsösségös vala :
mastan és mind örökkün örökké. Úgy légyön.*

Körültekintés

Kapcsolja témánkat az unitarizmus Somogyországához (Tolna és Baranya révén), tágabb értelemben pedig a Dél–Dunántúlhoz és Délvidékhez. Háromságtagadók telepedtek át és terjeszkedtek itt a török időkben. Pécssett antirinitárius és helvét hitvallású prédikátor neves találkozója zajlott le (nem szokásos hitvita); máig áll az a templom, ahol 1588-ban Skarica Máté (1544–1591) négy napig prédikált, utána asztal mellett tárgyalta Válaszúti György (kb. 1550–ante 1608)⁵⁷ és gyülekezete prominens tagjaival a hitvallás és Biblia értelmezése miatt vitatott kérdéseket.⁵⁸ Ebben az összefüggésben éles hangsúlyt kap a zsolttárok bizonyítékként való emlegetése, szó szerinti, avagy Jézus Krisztusra való (át)értelmezése és fordítása. Visszatérő vitatéma volt.⁵⁹ Az egyistenhit — többistenhit, Isten igaz imádása — bálványok imádása, a zsolttárok história szerinti értelme meg a filozófusok és „pápás doktorok” téveszméi között vontak határvonalat. Az ekkorra kiformalódott unitárius álláspont a Messiás azaz Felkent méltóság (héberül *Másiah*, görögül *Krisztosz*) Dávidra értése, ellenkezőleg pedig Jézus Krisztus örökkévaló, praeexistens, egylényegű, teremtetlen, kettős természetű, stb. méltóságjelzőkkel való felruházásának elhárítása; összhangban az Apostoli Hitvallás igenlésével, ugyanakkor a Niceo-Konstantinopolitanum és az Athanasianum elutasításával. Az itt bizonyosságul hivatkozott zsolttárok között ott van a főntebb idézett zsolttárból két vers, a 45,7–8; valamint a klasszikus hivatkozási alapnak számító közlő a szinte elmaradhatatlan 2,6–8 és 110,1–3; de mellettük egész sor egyéb zsolttárrészlet bukkant még föl az érvek és ellenérvek támogatására, némelyik ismételt.⁶⁰

Nem határozhatjuk meg — az egyházvidékek megmaradt graduáljainak hiányzó címlapja és a megyei, gyülekezeti levéltárak pusztulása miatt —, hogy hol, kik, és milyen felszereltséggel, mintákkal vállalkoztak liturgikus könyvek másolására, esetleg kivételesen szerkesztésére (ha adottak voltak a követelmények), és hogy ezek a könyvek meg a honi szertartás megőrzött és folytatott régiségei mimódon kapcsolódtak össze a helvét hitvallású (általában a háromságos) eklézsiák dunántúli megmaradásával.

Indítsa az utókort az idézett néhány zsolttár hagyományozási és eszmetörténeti háttére arra, hogy a még létező emlékek ismeretét ne hanyagolja, hanem éllesztgesse, ahol és amikor lehetséges. Például Kálmán Farkasnak és a névtelen vagy névvel ismert kántoroknak illő emléket állítva. Nem hosszú emlékbeszédekkel, hanem felidézve, mai istentiszteletbe illesztve időnként az egykor elhagyhatatlannak számító énekes tételeket. Kálmán Farkas felemás hozzáállásának köszönhetjük azt is, hogy legalább följegyezte a XIX. század vége felé még mindig mutatkozó szertartási régi-

⁵⁷ Kanyaró 1891. Válaszúti 1588. 11–12.

⁵⁸ Válaszúti 1588. 24–27.

⁵⁹ Ács 2011. *i. m. passim*

⁶⁰ Zsolttárok könyve 3,9; 8,5–7; 15,1; 16,10; 18,29,44; 19,25; 21,8; 22,10–11. 18–19. 29; 23,4; 24,7; 33,6; 40,7–9; 62,6; 64,8; 68,19; 69,10; 77,6; 81,10; 89,36–37; 97,7–9; 102,26; 103,3–4; 104,4; 149,2. — Kizárólag Dávidra vonatkoztatta mindeneiket Válaszúti György (ugyanezt képviseli zsolttárparafrázisaiban Bogáti Fazakas Miklós), Skarica Máté azonban az apostoli atyák, tudós doktorok Krisztusra értelmező tanítását és a korabeli kommentárok véleményét sem vetette el.

séget. Azt, hogy helyenként valamelyes emléke élt a hajdani sokkal tagoltabb istentiszteletnek, énekes könyörgésnek. Félreeső helyeken öreg kántorok még mindig énekeltek ünnepen holmi hosszadalmas énekeket. *Szentiványi* névvel illette ezeket. Bizonytalán az ünnep éjjeli virrasztó könyörgés invitoriumai, a sákramentumos szertartás prózái, az úrvacsorás istentisztelet Sanctusa (*Szent az Atya mindönöknek teremtője...*) és a nagyheti lamentációk rejtőznek megnevezése mögött. Ezeket a szájhagyomány néhol még a XIX. század utolsó negyedében is éltette, holott akkora az öregecske graduálok közül némelyik már egy évszázada Csurgó, Debrecen, Patlak könyvtárában lapult. Igaz, még a 20. században is került elő néhány graduál, amelyről korábban semmit nem tudtunk.

Somogyi fi Petrus Melius Simigiensis (Wittenbergben is így olvassuk a magyar bursa anyakönyvében), akinek a nevét rejti az a Debrecenben őrzött kötet, amelynek homlokára 1557-ben a P. M. S. kezdetűket préselte a wittenbergi könyvkötő.⁶¹ A Horhiból való Ihsász (így nevezte meg néhol családját) sarjának írta a Dunántúl sarkából (Óvárról) énekeskönyvi ajánlását 1560 tavaszán Huszár Gál, majd keletre, Kassán át az Enyingi Törökök birtokára menekülve be is fejezte énekeskönyvét egy év múlva. Úgy nevezte meg a menedékváros Debrecen híveinek 1562-ben, hogy *az ti pispektek*.⁶² Ez a *szegín káplán*, ahogy máskor aláírta nevét maga Melius Juhász,⁶³ versről-versre haladva magyarázta a Bibliát az András templom szószerzőjén, ahogyan Wittenbergben is szokás volt, és még merészebben pártjára állott a szegényeknek, a hitvány urakat meg még kíméletlenebbül feddette, korholta, mint Heltai Gáspár (ezért is kerülhettek közös táborba néhány évig). Hanem mikor fordította a Bibliát, akkor éppen úgy gond nélkül belekevert magyarázó toldalékokat is néhol az előbb pontosan lefordított bibliai szövegbe, amint annak példáit a prédikatori zsoltárfordításokban látjuk. Mert fordítóként is szüntelenül prédikált. Szegedi Kis István szárnyai alatt helvét hitvallású meggyőződésre jutott el és Tolnában ismeretlen tanítótól szerzett héber nyelvi ismeretekkel peregrinált Wittenbergbe, Sebastian Münster, Vatablus és mások latin kommentárjaival és kézikönyveivel is felvértezve korabeli bűnökre és büntetésre utalva emlegeti Buda vára, csaták és végvárok elvesztését a lap karéján, helyenként a maga korának szóló magyarázat részleteit illeszti a bibliai versbe. A krisztianizálásra is számos példát találunk nála. Az istenes Jób pátriárkát — a háromságos eklézsiák hitvallását az ótestamentumi időkre kiterjesztve — *Szentháromság-hívő jó körösztyén* embernek tekinti.⁶⁴ Semmi túlzásnak nem látta ezt, mint igaz magyarázat módját. Mennyivel inkább természetesként gyakorolták

⁶¹ Jelzete Q 88; Adam Lonicer munkáját tartalmazza (Frankfurt 1551), amelyre magyar fűvészkönyvét alapozta, valamint egy csillagászati művet a Purbach-féle táblázatokkal, E. O. Schreckenfuchs kiadásában (Basel, 1556).

⁶² Kőröspeterdi Arany Tamás 37-féle — szélsőséges unitarizmusra hajló — tévelygésének cáfolata, amelyet a templom közelében (akkor már Enyingi Török János birtokában lévő erődített kastélyának termében) vitattak 1561-ben, és Huszár Gál kassai exul lekipásztor nyomtatta. RMNy 181.

⁶³ 1562-ben Krisztus és a pápa vetekedése alakjában írta meg az igaz hitről való vitát Horhi Melius Péter, ajánlása szerint Németi Ferenc asszonyomnak *szegény káplánja*. RMNy 183.

⁶⁴ A fordítás legeleje: *jámbor élető, és a Szent Háromság féltő, és a gonosztól el távozott és el szakott ember vala*; RMNy 213. A₁a. Hasonmás kiadása Fekete Csaba és Vásárhelyi Judit tanulmányával, Debrecen, 2008. (Nemzetközi Theologiai Könyv 74.)

ugyanezt azok a volt szerzetesek és nős plébánosok, akik 1540 tájától magyarra fordították a latin zsoltárokat, vagy rögtönözve imádkozták magyarul szertartáson. A zsoltárok hagyományozott rétegeiben ezért vannak ott a példaként idézett zsoltárok. A humanista tudós fordítóké mellett maradtak a *Vulgata*-ból való, de újszövetségi anakronizmusok hozzáelegyítése nélküliek, de a krisztianizáló zsoltárok is mindaddig, ameddig voltak gyülekezetek, *az melyek az graduállal élhettek*.

Irodalom

- Ács 2011 = Ács Pál: „Én fiam vagy, Dávid...” A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában. = A zsoltár a régi magyar irodalomban. A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai. Szerk. Petróczy Éva, Szabó András. Károli Gáspár református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Bp. 2011. 61–75.
- Bartalus 1869 = Bartalus István: A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és a XVII. században. Pest, 1869.
- BHA = Bibliotheca Hungarica Antiqua. Szerk. Kőszeghy Péter.
- Balázs 2009 = Balázs Mihály: Heltai Gáspár zsoltárfordításáról. 55–63. = Biblia Hungarica Philologica Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban. Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica, A könyv, »mely örök életet ad« (2008. 11. 21. – 2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai. Argumentum Kiadó, Bp., 2009. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetek 3.)
- Borbély 1910 = Borbély István: A Heltai-féle biblia. = Magyar Nyelvőr XXXIX (1910). 208–213.
- Czeplédy 1957 = Czeplédy Sándor: A debreceni kollégiumi Nagykönyvtár írott graduáljai. [Dékáni évnvtő értékezés a Debreceni Teológiai Akadémián.] = Református Egyház IX (1957). 265–270.
- Előadások 1924 = Előadások a kath. liturgiáról. (1924. jan. 21–27). Kiad. a Magyarországi Rom. Kath. Hittanárok és Hitoktatók Egyesülete. Bp. 1924.
- Fazakas 2011 = Fazakas Gergely Tamás: Református imádságok és az 1620 körüli Bethlen propaganda. = Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére. Szerk. Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 167–178.
- Fekete 2011 = Fekete Csaba: Az Öreg graduál Psalteriuma. = Református Szemle CIV (2011) 375–396. A Protestáns Teológiai Intézet (Kolozsvár) által 2011. április 8–10. napjain az Öreg graduál megjelenése 375. évfordulóján rendezett nemzetközi konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A megnevezett folyóirat 4. és 5. száma közölte valamennyi elhangzott előadást.
- Fekete 2012 = Fekete Csaba: Örvendőzzünk körösztyénök. Délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében. Debrecen, 2012. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok 15.)
- Ferenczi 1997 = Graduale Ráday saeculi XVII. Ed. and introd. Ilona Ferenczi. Bp., 1997. (Musicalia Danubiana 16.).
- Ferenczi 2005 = Kálmáncsai graduál. Hasonmás kiadás. Ferenczi Ilona átiratával és tanulmányával. 1–2. köt. Nemzeti Kincseinkért Egyesület, Kecskemét, 2005.

- Földvály 2010 = Földvály Miklós István: A Litanía major és a szent Márk-napi búzaszentelés szokása. = Magyar Egyházzene XVII (2009/2010) 343–360.
- Ferenczi 2011 = Ferenczi Ilona: A 17. századi kéziratos graduálok és az Öreg graduál kapcsolatai. = Református Szemle 104 (2011) 458–464.
- Harsányi 1927 = Harsányi István: A magyar Biblia. Bp., 1927.
- Horváth 1908 = Horváth Cyrill: Még egyszer a Batthyányi-kódexről. = Egyetemes Philológiai Közlöny XXXII (1908), 244–245.
- Hubert 2011 = H. Hubert Gabriella: Régi gyülekezeti énekek továbbélése a 18. századi evangélikus énekeskönyvekben. = Régi vallásos énekek és énekeskönyvek. Szerk. Szelestei N. László. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. Bp., – Piliscsaba, 2011. 95–121. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 2.)
- Kálmán 1883a = Kálmán Farkas: A Batthány-Codex [!]. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 26 (1883). 996–1003.
- Kálmán 1883b = Kálmán Farkas: Pro artis et focies. — Szerény megjegyzések Bogisich úr acad. székfoglalójára. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 26 (1883). 771–774.
- Kanyaró 1891 = Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891.
- Kanyaró 1895 = Kanyaró Ferenc: A legrégebb unitárius énekeskönyvekről. = Magyar Könyvszemle Új folyam III (1895) 321–332.
- Kanyaró 1907 = Kanyaró Ferenc: A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál. = Egyetemes Philológiai Közlöny XXXI (1907), 897–911.
- Kanyaró 1908 = Kanyaró Ferenc: Abrugyi György könyvnyomtatónk zsoltárfordító-e? Keresztény Magvető XLIII (1908) 270–274.
- Karasszon 2000 = Karasszon Dezső: Synopsis Gradualis. A gregorián ének és a magyar református istentisztelet. = Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből. Szerk. G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos. Kiad. a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár. Debrecen, 2000. 139–206.
- Kardos 1908 = Kardos Albert: Unitárius graduál-é a Batthyány-kódex? = Egyetemes Philológiai Közlöny XXXII (1908), 82–83.
- Kathona 1977 = Kathona Géza: Dávid Ferenc 1566. évi tételei. Keresztény Magvető 83 (1977) 163–169. Elérhető az interneten is: http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/17760/KM_1977_03-04_163.pdf?sequence=1
- KeszthK. = Keszthelyi Kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi: Haader Lea, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006. (Régi Magyar Kódexek 30.)
- LitClaud. = Liturgia Claudiopolitana. A református istentiszteletek rendje Kolozsvárott 1670 táján. S. a. r. szerk. jegyz. kísérő tanulmány Fekete Csaba. Debrecen, 2005. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai 1.)

- Nytár XIV. = Régi Magyar Codexek. Lobkowitz codex. Batthyányi [!] codex. Czech codex. Közzéteszi Volf György. Bp., 1890. (Nyelvméltár. Régi Magyar Codexek és Nyomatványok XIV.)
- Révész 1938 = Magyar református egyháztörténet. I. köt. 1520 tájától 1608-ig. [Több kötet nem jelent meg!] Debrecen, 1938.
- Révész 1944 = „Tegnap és ma és örökké...” Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház multjából és jelenéből. Debrecen, 1944. (A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata. 4–5.)
- RMKT XVII/4 = Az unitáriusok költészete. Szerk. Stoll Béla–Tarnócz Márton–Varga Imre. Bp. 1967. (Régi Magyar Költők Tára XVII. század 4.)
- RMNy = Régi magyarországi nyomtatványok.
- RPHA = Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d’erreurs dans la base de données. Dir. Iván Horváth et al. Nouvel Objet, Paris, 1992. (Ad corpus poetarum.)
- Szabadi 2007 = Szabadi István: Kálmáncsehi Sánta Márton. Kiad. a Kálmáncsehi Sánta Márton Emlékalapítvány. Debrecen, 2007.
- Szoboszlai 1831 = Könyörgések, egyházi beszédek, és predikációk, mellyeket, a’ napkeleti Cholera-nyavalya közelgetésekor, pusztítása alatt, ’s megszűnése után, a’ Helv. Vallástételt követő Debreczeni Sz. Gyülekezet számára... készített s’ részszerént tsak kiosztatott, részszerént élő szóval elmondott, most pedig egybeszedve kiadott Szoboszlai Pap István predikátor. Debreczenbenn, 1831.
- SzT IV. = Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerk. Szabó T. Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984.
- Toldy 1862 = Toldy Ferenc: Az ó- s középkori magyar nemzeti irodalom története. 1–2. köt. 3. jav. kiad. Pest, 1862.
- Toldy 1867 = Toldy Ferenc: A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. 2. jav. kiad. Pest, 1867.
- Válaszúti 1588 = Válaszúti György: Pécsi Disputa. Bev. Dán Róbert, s. a. r. Németh S. Katalin. Akadémiai K. Bp., 1981. (Régi magyar prózai emlékek 5.)